

Михаїл ГАСПАРОВ

ІЗ РОЗМОВ З С. АВЕРИНЦЕВИМ

Наше спілкування й розмови почалися понад сорок років тому. Я вчився на останньому курсі класичного відділення, а він на першому. До мене підійшов високий сором'язливий юнак і спитав мою думку про те, чому ім'я такого-то піфагорійця відсутнє у списку Ямвліха. Я чесно відповів, що ніякої думки з цього приводу не маю. Знайомство відбулося, рекомендації були надані найавторитетніші – від самого Піфагора. Як ця перша розмова точилася далі, я не пам'ятаю. Друга розмова, через кілька днів, була простіша: співбесідник попросив допомогти перекласти йому фразу з першої сторінки латинського підручника. Це був рядок із "Енеїди": "Non para mali, miseris succurrere disco". Вона мені дуже подобається, й Аверинцев також виявився небайдужий до цих слів. На мою думку це був єдиний раз, коли я в чомусь допоміг Аверинцеву: згодом уже допомога надавалася тільки від нього – мені.

Колись ми пообіцяли написати некрологи один про одного. Мені б дуже не хотілося виступити в цьому жанрі передчасно. Тому я хотів би тільки переказати дещо з його суджень на різні теми – те, що запам'яталося або своєчасно було занотоване. Односторонній інтерес до тем – цілком на моїй совісті. Стиль – також: це не стенограма, а конспект. Сенеці випадало мимохіть переказувати кілька фраз Ціцерона (спеціалісти знають ці місця) – так от, стиль моїх записів стосується справжнього стилю Аверинцева так само, як стиль Сенеки стилю Ціцерона. Дещо з цього увійшло згодом у видрукувані ним роботи. Проте мені це краще запам'яталося так, як це звучало в бесідах або доповідях задовго до публікацій.

"Антична пластика? Пластика – зовсім не універсальний ключ до розуміння античності, радше вже ключ – це слово. Середньовіччя з античної культури засвоювало саме словесність. Це тепер античність – зрима і мовчазна, тому що туристів стало

більше, а тих, хто знає мову – менше”.

“Романтизм насильницьки відвіяв із античності її раціоналістичність, і лишилась тільки козьмаирутківська класика “Стародавній пластичний грек”, “Суперечка стародавніх грецьких філософів про вишукане”. (Тепер мені самому довелося читати курс “Античність у російській поезії кінця ХІХ – поч. ХХ ст.” – і починати його саме із “Суперечки філософів про вишукане”).

Ще про античний раціоналізм. “Ось різниця між сучасністю й актуальністю: Платон є сучасним, Арістотель же – актуальним. Я так соромлюся тих мод, які пішли від мене, що я хотів би написати апологію Арістотеля”.

“Пушкін стоїть на зламі ставлення до античності як до взірця і як до історії, звідси – його блискавична винятковість. Такою ж є і веймарська класика”.

“Ми вже навчилися легко говорити “середньовічний гуманіст”; набагато важче навчитися говорити (або уявляти собі): “ренесансний аскет”. Як Томас Мор”.

“Риторика є продовженням логіки інакшими засобами”. (Так: риторика – це не означає “говорити не те, що думаєш”; це означає: говорити те, що думаєш ти, але мовою тих, хто тебе слухає. Чи будемо ми одразу підозрювати в неширості людину, котра говорить англійською? Декому хочеться).

“Доки похвала людині й паплюження людини роздані двом співрозмовникам, – це риторика; якщо вони сумішаються у мові Гамлета, вони вже не риторика”.

“Верлену була потрібна риторика зі скрученими в’язами, але все-таки риторика”.

“Історія духу та історія форм духу – різні речі: християнство хотіло бути новим в історії духу, проте зовсім не прагнуло бути новим в історії таких його форм, як риторика”.

“Час виражається словами чим далі, тим опосередкованіше: про що років двадцять тому обурювалися словесно, зараз обурюються в кращому випадку, низуючими плечима”. – “А в минулому?” – “Можливо, все Просвітництво, *erklährte*

Aufklaehrung, і було спробою висловити усе словами”.

“Новаторство – це традиція ламати традиції”.

“У “Хулію Хуреніто” одне інтелігентне сімейство під час революції оплакує культурні цінності, зокрема й такі, що про них раніше й не думали: панночка Льоля – великодержавність, а гімназист Федя – промисловість і фінанси. Ось так і Аїна Ахматова після революції раптом відчула себе хранителькою дворянської культури й таких традицій, як радянський етикет”.

“А в Надії Яківни таким саме чином склався ретроспективний міф про гімназичну освіту, за якої Мандельштам навіть із фрагментами Сапфо знайомився не у перекладах В'яч. Іванова, а просто на шкільній лаві”.

“Мені хотілося б написати рефутацію історіософії Пастернака в “Охоронній грамоті”: венеціанська купецька республіка засуджується людиною 1912 року, що оточена Європою 1012 року, тобто тією самою, що вже розрослася, купецькою республікою, з висновком: на щастя, мистецтво до цього не мало жодного відношення”.

“Як Пастернак був несправедливий до Венеції та буржуазії, так В. Розанов – до журналістики: не тим, що лаяв її, а тим, що лаяв її не як журналіст, а як хтось вищий. Кожен із нас кричить, як у “Русалці”: “Я не мірошник, я ворон!” – тому воронів літає багато, а млин не працює”.

“Дорнзайф говорив: писати нудно – це особливий талант, він не кожному дається”. (Але якщо дається, то понадміру!)

“Як писати? Думка не прикидається рухомою, вона вказує не шлях, а зразок поступу. Добре, якщо читач дочитує книгу з безпомилковим відчуттям, що тепер він не знає більше, ніж він не знав раніше”.

“Коли я закінчую лекцію або статтю, мені завжди хочеться сказати: “А може, все було якраз навпаки”. (Розумію; проте не досить мати таке право, треба ще мати обов'язок сказати: “А із двох “навпаки” я описав саме цей варіант тому-то й тому”).

А коли розмовляю, то іноді виходить токування на здоровому глузді: рулада та контррулада”.

В.С. сказав про нього: “С.А. по-сучасному всеїдний, а хоче бути класично монокультурним”. Я свідок довгої зміни його уподобань – цієї гонитви вгору сходами смаків із таємними вибаченнями за колишні приязні. Його дражнили словами Ремігія до Хлодвіга: “Ф’єр сікамбр, спали те, чому ти поклонявся...” Проте спалювати без жалю він так і не навчився. Для мене дорогим є вигук, що майже випадково вирвався у нього: “Як шкода, що ми неспроможні усе вмістити і все любити!”

“Аспірантів я навчати методу не можу, – а можу тільки показувати, як я роблю, і спонукати робити інакше”.

“Я дедалі частіше думаю, що поки ми споруджуємо мости над ріками неосвіченості, вони міняють русло, і нове покоління входить у світ узагалі без ієрархічних апріорностей”.

“Вам на лекціях надсилають записки не за темою?” – “Ні, я занадто занудливий”. – “А мені надсилають. Наприклад: чи вірите Ви у Бога? Я відповів однозначно, проте сказав, що тут, на кафедрі, я отримую зарплату не за це”.

“У нас із вами в науці не такі вже несхожі теми: ми все-таки обидва говоримо про речі предметні й видимі”.

Мені якось запропонували: “Чи не візьмете участь у круглому столі “Літературної газети” на тему: чому в нас мало культурних людей?” Я відповів: “Ні, із трьох причин: по-перше, зайнятий на службі, по-друге, не вмію імпровізувати, по-третє, я не знаю, чому їх мало”. С.А. мені сказав: “Узагалі-то слід було прийти і почати з питання: чи вважаємо ми, що зібралися тут, себе культурними людьми? Такі обговорення корисні, доки ми не навчимося бачити у самих собі справжніх ворогів культури”.

“У нашій культурі погано те, що в ній немає місця для тих, хто до неї має стосунок не прямий, а опосередкований, – для мене, наприклад, в Англії знайшлося б місце дивака, яке оберігає культура”.

У нього попрохали статтю для “Радянської культури”. Він відмовився. Та, яку послали замовити цю статтю, сказала: “Мені обіцяли: якщо Ви напишете, мене візьмуть до штату”. Він погодився.

“Як ваш син?” – спитав він мене. “Один день ходив до школи

і знову захворів; але це вже норма, а не виняток”. – “Але, напевне, про нього, як і про мене в його віці, більше доводиться турбуватися, коли він у школі, ніж коли він хворий?”

У нього росла дочка. “Я думаю, з дітьми треба говорити не зменшеними, а маленькими словами. Я говорив би їй: пес, але їй, звичайно, кажуть: собаска”. – “Нічого, сама скоротить”.

“Спочатку я шкодував, а потім почав радіти, що мої друзі одне на одного не схожі і нетерпимі, а тому неможливий ніякий статичний *Averinzev-Kreis*”.

“Як вам ведеться?” – спитав він. “Я – у білячому колесі, а Ви, як я розумію, під пресом?” – “Так, якщо хочете, ви Іксіон, а я Сізіф”.

Ми з ним дуже багато років працювали в одному інституті й секторі. Звикав він до обстановки не одразу. На якихось загальноінститутських зборах, сидячи в дальньому ряду, ми слухали одного недоладного доповідача. С.А. довго терпів, потім захвилювався і пошепки спитав: “Невже ця людина існує насправді?” Я відповів: “Це ми з вами, С., існуємо як воля та уявлення, а насправді існує саме він”. С.А. замовк, але потім прохально сказав: “Можна, я покажу йому язика?” Я дозволив: “Можна”. Він на мить висунув язик трубочкою, як нотрадамська химера, і після цього заспокоївся.

Під час іншого подібного виступу він написав мені записку латинськими літерами: “Kogo on chocet s'est?” Я відповів грецькими: NABERNOE, NAS S VAMI, NO NE B PERBOUIOU OTSERED”.

Ще на одних зборах він тихо сказав мені: “Ось так і у візантійській літературі: там, коли автори сперечаються між собою, то вони настільки вкорінені в одному й тому ж, що важко зрозуміти, про що суперечка. Морально-політична єдність візантійської літератури. Ми краще пристосовані до розуміння цього предмета, ніж західні візантиністи”.

Я завідував античним сектором в інституті світової літератури, потім звільнився, й завідувати почав С.А. Ні бажання, ні смаку до цього заняття ні в мене, ні в нього однаковою мірою не було. С.А. сказав: “Наш покровитель – св.Целестин: це єдиний римський папа, котрий склав сан, коли

побачив, що був обраний тільки для політичної гри. Вибрали нового, і це був Боніфаций VIII”.

“Я розумію, що ми зобов’язані грати, але ж не зобов’язані вигравати!” Здається, це сказав я, проте йому сподобалося.

“М., мені здається, що ми багатьох дратуємо тим, що не намагаємося з’їсти один одного”. – “І мені так здається”.

Його таки прийняли до Співки письменників, хоча хтось і посилав на нього в приймальню настійливі доноси. Офіційною мовою доноси називалися “сигналами”, а неофіційною “телегами”. “У минулому столітті було слово донощик, а тепер? Сигнальщик?” – “Тележнік”, – сказав я. “А я думав, що “телега” – етимологічно – це тільки про те, що пов’язано з виїздами та невиїздами”.

При перших своїх закордонних відрядженнях він казав: “Ті, що мене посилають, мають вигляд тужливий, відсторонений та співчутливий”.

Повертаючись, він зі смаком переказував враження від різниці місцевих культур. “Їхав я до Швейцарії, а повертаюся з Женеви – це зовсім різні речі”. “Італійський колега мені сказав: даремно вважають, що чернечий статут – норма для дотримання: він – ідеал для натхнення. Якщо в статуті написано, що в такий-то момент меси всі повинні підстрибнути на два метри, а ви підстрибнули на 75 сантиметрів, то у Баварії вам винесуть догану за порушення статуту, а в нас залучать до святих за наближення до ідеалу”. Якимось я засумнівався, що австрійська культура існує окремо від німецької. “Мій улюблений анекдот 1918 року, – сказав С.А. – Сидять в окопі берлінець і віденець; берлінець каже: становище серйозне, але не безнадійне; ні, – говорить віденець, – становище безнадійне, але несерйозне”. Останнім часом ми дедалі частіше змушені згадувати ці репліки.

“Баня св.Петра – всі інші бані на нього схожі, а він на них – ні”.

“Римська культура – відкрита, римські руїни вросли у барочний Рим. (NB – чи так це було для дю Белле?). А грецька – самозамкнена, і Парфенон, повернутий задом до того, хто входить на акрополь, – це те все одно, що Т.М., котрій я зовсім не потрібний”. (Тут була названа наша колега, чудова людина і

вчений, але, щоправда, ні в чому не дотична до того, що робив С.А.). “А хіба це виняток, а не норма?” – спитав я.

“Коли ти помиляєшся у мові, співрозмовник-француз одразу ж перестає тебе слухати, англієць вдає, ніби не помітив, німець педантично виправляє кожне слово, а італієць радісно починає ваші помилки переймати”.

“Не варто думати, що за межами вітчизни ти автоматично стаєш пророком”.

Коли у нього була смуга любові до Хайдеггера, він умовляв мене: “Почитайте Хайдеггера!” Я відповідав, що занадто погано знаю німецьку мову. “Але ж Хайдеггер пише не німецькою, а хайдеггерівською!”

“Мені здається, що для перекладу одного вірша треба знати всього поета. Коли я перекладав Готфріда Бенна, мені випало переносити до одного вірша образи з іншого”. (Його редактор розповідав мені, як із подібним згодом доводилося боротися.) “Щодо кожного вірша ти визначаєш дистанцію точності й витримуєш її. І якщо навіть є можливість і спокуса у якихось рядках підійти до оригіналу ближче, ти від цього утримуєшся”.

“Тракль такий одноманітний, що перекласти десять його віршів легше, ніж один”.

“Євангеліє у перекладі К. – це ніби переклади Маршака, Гінзбурга та Любимова”.

“Перекладати погані вірші – це, немовби, опрацьовувати чернетки. Жуковському подобалося брати для перекладу посередні вірші, щоб робити з них гарні. Наскільки це краще, ніж погані переклади хороших віршів!”

У перекладах йому були неприємними не тільки ремісничка безликість, а й претензійна стилізація. “Тепер перекладають таким стилем, неначе російська мова вже мертва і її треба гальванізувати: це ексцентрика без центра, яким для нас, античників, ще були переклади Ф. Петровського”.

“І. Анненський мав відчувати зачарування, змушуючи відмірені вірш у вірш фрази Евріпіда виламуватися по анжамбманам”. Так, античні переклади Анненського

садистичні, а Фета мазохічні; проте, що відчували, перекладаючи, Пастернак чи Маршак, котрі не сумнівалися у своїй конгеніальності, тому, що перекладали?

“Тібул у власних віршах і в посланні Горация абсолютно інакший, але жоден не реальніший за іншого, – як одне багатомірне тіло у різних проекціях”.

“Кіркегор торгується з Богом про свою душу, вимагаючи розписки, що вона дорогого коштує. Це виноградар дев'ятої години, котрий нарікає”.

“Честертон намалював біса, з яким боротися, а Борхес зробив із нього бога”.

“Бенн відповідав на докір в атеїзмі: хіба я заперечую Бога? я заперечую таке своє Я, що має відношення до Бога”.

Йому неприємно було, що В'яч. Іванов і Фофанов були ровесниками (“Вони – з різних еонів!”) і що Вол. Соловійов, “во гроб сходя”, одночасно благословив не тільки В'яч. Іванова, але й Бальмонта.

“Які слабкі вірші Пастернака на смерть Цветаєвої – на честь людського документа й на шкоду художнього!” – “Жорж Ніва дав мені анкету про ставлення до Пастернака; чому в ній не було питання: якщо Ви не хочете відповідати на цю анкету, то чому?”

“Мені завжди здавалося, що слово акмеїзм стосовно Мандельштама тільки заважає. Чим менше було між поетами спільного, тим голосніше вони про нього кричали. Я прийшов із цим до Н.Я. “Акмеїстів було шестеро? Але ж Городецький – відступник? А Нарбут і Зенкевич – хіба вони акмеїсти? А Гумільов – чому він акмеїст?” (Н.Я.: “По-перше, його розстріляли, по-друге, Осип його завжди хвалив...”) “Досить! А Ахматова?” (Н.Я. проголошує тираду в дусі її “Другої книги”). “То чи не краще називати Мандельштама не акмеїстом, а Мандельштамом?”

“Ігор Северянін, не загадковий поет у добу, коли кожному належало бути загадковим, на цьому тлі поставав найутаємниченішим серед усіх. Як у Тютчева: “природа – сфінкс”, і тим певніше втрачає, що “никакой от века загадки нет и не было у ней”.

“Коли Волошин говорив французькою, французи думали, що це він російською. У нього була патологічна нездатність до всіх мов, і, перш за все, до російської! *Преосуществление!*”

“Шпет – занадто німець, аби писати недоладно, занадто росіянин, аби писати неемоційно; достатньо німець, аби дивитися на російський матеріал збоку, достатньо росіянин, аби...” Тут розмова була випадково перервана.

“Рівномірна перенапруженість і відсутність почуття гумору – ось через що Бердяєв важкий”.

Розмова про А.Ф.Лосєва, сорокарічної давності. “Він – не обличчя і маска, він – складний великий агрегат, у якого дальні колеса тільки починають обертатися, коли ближні вже зупинилися. Тому не варто дивуватися, якщо він починає з того, що тільки діалектичний матеріалізм дає можливість розквіту філософії, а закінчує: “не думаєте ж ви, нібито я вважаю, що буття визначає свідомість!”

“Ви неточні, коли пишете, що нігілізм Бахтіна – від революції. У нього нігілізм не революційний, а передреволюційний. У тому ж розумінні, в якому Н.Я.М. пише, ніби символісти були призвідцями революції”.

“Сучасній контркультурі здається, що 60-і роки були часом молодих, а нам, сучасникам, здавалося, що це був час п'ятдесятилітніх за відлиги”.

Він образився, коли його назвали “людиною 70-х років”. Я здивувався: хіба були такі роки?

Його обрали народним депутатом. “Я згадав рядок Лукана: *Милий переможець богам, переможений – любий Катону!* – відчуваючи себе Катоном тринадцять днів, коли на з'їзді жодного разу не проголосував разом із більшістю”.

“У міжрегіональній групі депутатів я якось сказав: “Ми тут не однодумці, а товариші за нещастям, тому...”

“А.Д. Сахаров склав свій проект конституції, першим пунктом там зазначалося: “Кожна людина має право на життя, свободу і щастя”. У передостанній розмові я сказав йому: “Право на щастя держава гарантувати не може”. – “Але ж це, здається, є в американській конституції?” – “Ні, в американській декларації”. (І це не “щастя”, а “прагнення до щастя законними засобами”). Текст змінили. Справді, гарантувати можна хіба що тільки честь і гідність, та й це буває дуже важко: наприклад,